

Didmiestis ir sostinė *geriausios lietuvių kalbos* percepcijose

Loreta Vaicekauskienė

Vilniaus universitetas

loreta.vaicekauskiene@flf.vu.lt

Anotacija

Straipsnyje analizuojamas socialinių ir ideologinių veiksnių (miesto, sostinės, oficialiosios bendrinės kalbos ideologijos) poveikis lietuvių kalbos bendruomenėje galiojančiai geriausios kalbos sampratai. Tyrimo pagrindas – įvairiapusišku metodų kompleksu su įvairiomis tikslinėmis informantų grupėmis gauti Vilniaus kalbos ir kalbėtojų metalingvistiniai vertinimai. Reguliariai pasikartojantys ir stereotipiški kalbos vartotojų vaizdiniai leidžia teigti, kad lietuvių kalbos bendruomenėje geriausios lietuvių idėją neabejotinai veikia asociacija su didžiausiu ir aukščiausio statuso Lietuvos miestu Vilniumi. Struktūrinės Vilniaus kalbos ypatybės, į kurias orientuota normatyvinė lietuvių kalbos paradigma, nevaidina lemiamo vaidmens kalbantiesiems Vilniaus kalba priskirti prestižines socialines savybes, o pačiai kalbai kategorizuoti kaip lietuvių kalbos standartui.

Raktiniai žodžiai: metalingvistinis diskursas, kalbos nuostatos, Vilniaus kalba, kalbos standartas, socialinė vertė

Key words: metalinguistic discource, language attitudes, Vilnius speech, language standard, social values

Sritis: sociolingvistika

1. Įvadas

Šiame straipsnyje nagrinėjama, kaip lietuvių kalbos bendruomenės geriausios kalbos sampratą veikia asociacija Vilniumi¹. Tyrimu siekiama apibendrinti pluoštą įvairiais metodais ir su įvairiomis tikslinėmis informantų grupėmis gautų duomenų ir pirmą kartą lietuvių kalbotyroje *sistemiškai* sutelkti dėmesį į Vilniaus kalbą kaip metalingvistinį objektą. Teoretizuojant su

¹ Tyrimas atliktas vykdant LMT remiamą projektą „Kalba Vilnius II: miestas ir kalbos įvairovė, 2012–2014 m.“ (Lietuvių kalbos institutas, sutarties Nr. VAT-61/2012).

Vilniaus kalbos percepcija susijusias sociokultūrinės vertės, keliamas klausimas, kaip kalbėtojų ideologijas veikia socialinės ir sociolingvistinės kategorijos „miestas“ (kalbos vartojimo vieta) ir „sostinė“ (aukščiausio statuso metropolio asociacija), taip pat kokią įtaką *geriausios lietuvių kalbos* konceptui daro preskriptyvioji bendrinės kalbos ideologija ir jos stereotipizuojamos Vilniaus kalbos ypatybės.

Lietuvių bendrinė kalba iš tradicijos formuojama kalbos planuotojų, remiantis vakarų aukštaičių tarmių ir normatyvinių veikalų pagrindu. Miestas apskritai ir sostinė Vilnius laikomi neatlikę reikšmingo vaidmens mūsų bendrinės kalbos istorijai dėl objektyvių veiksnių – vėlyvo lietuvių kalbos įsivyravimo šimtmečius daugiausia lenkų, jidiš, rusų kalbas vartojusiuose Lietuvos didmiesčiuose. Tačiau per Antrąjį pasaulinį karą apgailėtinomis aplinkybėmis sociolingvistinė Lietuvos miestų situacija smarkiai pasikeitė. Maždaug nuo 8 deš. įvyko urbanistinis lūžis ir miestų gyventojų skaičius susilygino su kaimų, ilgainiui miestai smarkiai išaugo², sulietuvėjo ir atsirado, galima sakyti, nauja lietuvių kalbos atmaina – miesto lietuvių kalba. Lituanizacija pakeitė ir mūsų sostinės sociolingvistinį veidą – Vilnius buvo ir tebėra daugiatautiškiausias Lietuvos miestas, tačiau šiandien lietuviais save laikantys gyventojai čia sudaro daugumą³, o pats miestas dėl metropolizacijos, ekonominių investicijų ir sutelktų kultūrinių išteklių yra tapęs Lietuvos kultūros ir ekonomikos traukos centru (kaip teigiama, tokia plėtra buvo būdinga ne vienai pokomunistinei sostinei, plg. Ubarevičienė, Burneika, Kriaučiūnas 2010–2011, Krupickaitė 2013).

Vertinant iš sociolingvistinės perspektyvos, šie pokyčiai Vilniaus kalbai atveria šansą tapti bendrinės lietuvių kalbos istorijos dalimi. Kad Vilniaus kalba galėtų pretenduoti į bendrinės kalbos statusą, yra užsiminę ir senųjų vilniečių kalbą užrašę tyrėjai (žr. Grinaveckienė ir Vitkauskas 1997).

Normatyvinė tradicija šią pretenziją griežtai atmeta. Ją kuriantys ar palaikantys autoriai su nerimu kalba apie augantį Vilniaus kalbos prestižą ir konkurenciją su vadovėline bendrine kalba: vilniečių šnekamoji kalba esą darosi „reikšminga visai Lietuvai“ (Zinkevičius 1994: 168), Vilniaus miestiečių tartis esą visuotinai plinta, konkuruoja tradicine normine vartosena ir ją pamažu lenkia (Pupkis 1999, 2006), „jaunųjų vaidintojų [aktorių – LV] kalba ir tartis lengviau pasiduoda miesto

² 2011 m. gyventojų surašymo duomenimis, miestuose jau gyveno 67 proc. gyventojų, 40 proc. iš jų – didmiesčiuose (Surašymas 2011).

³ 2011 m. Vilniuje užregistruota 128 gyventojų tautybės. Lietuvių tautybės save laikė 63 proc., lenkų – 17 proc. ir rusų – 12 proc. vilniečių (Surašymas 2011).

ir kitų kalbos vartojimo atmainų poveikiui“ (Pupkis 2005: 327). Kitaip sakant, matyti, kad Vilniaus kalba yra funkcionali, bet ne legitimi kalbos atmaina. Pavyzdžiui, Aldono Pupkio lietuvių kalbos atmainų klasifikacijoje „miesto kalba“ legitimizuota kaip viena iš keturių struktūrinių kalbos atmainų, greta „tarmių kalbos“, „pusiau tarminės kalbos“ ir „bendrinės kalbos“, tačiau kaip kitų jos struktūrinis pagrindas nenurodomas, tik pabrėžiama menka socialinė vertė ir negryna prigimtis (žr. Pupkis 2005: 16, 26). „Miesto kalbą“ esą sudarantys stilistiniai ir socialiniai registrai (žargonas, slengas, profesinė kalba, „prasčiokiška kalba“) ir „sociolektų kalba“. Jos vartotojai esantys vidurinę ir specialųjį išsilavinimą turintys lietuviai (padavėjai, kirpėjai, techniškai vidutinio sunkumo pramonės darbininkai ir pan.), taip pat žargonišku akcentu kalbantys slavų tautinių mažumų vilniečiai ir kiti atvykėliai, kuriems lietuvių kalba nėra gimtoji (Pupkis 2005: 26).

O štai pačioje kalbos bendruomenėje nuostatų poslinkių matyti. Kaip iš esmės bet kurioje standartinę kalbą turinčioje valstybėje, Lietuvoje kaip pati geriausia vertinama bendrinė kalba, tačiau panašu, jog tai, ką kalbėtojai laiko bendrine kalba, neatitinka vadovėlyje suformuluotos normos. Tiek miesteliuose, tiek didžiuosiuose miestuose, žmonės kalbos standartą labai dažnai asocijuoja būtent su trijų didmiesčių, visų pirma, sostinės Vilniaus kalba (plg. Vaicekauskienė ir Aliūkaitė 2013; Aliūkaitė 2013: 238–240). Tyrimai rodo, kad Vilniaus kalbą savo normos centru laiko Vilniaus jaunimas (Grumadienė 1980, Kalinauskaitė 2011), o suaugusieji vilniečiai priskiria jai aukščiausią vietą lietuvių kalbos atmainų hierarchijoje (Vaicekauskienė ir Čičirkaitė 2011). Vertindami Vilniaus kalbą, vilniečiai remiasi ne tiek struktūrine, kiek funkcinė ir socialine kalbos samprata: bendrinę kalbą jie sieja su aukščiausio statuso miestu (sostine) ir žiniasklaidos (TV ir radijo) erdve. Jų manymu, būtent sostinės kalba bendrinės kalbos statusui ir funkcijoms Lietuvos kalbinėje bendruomenėje tinka geriausiai (Vaicekauskienė ir Čičirkaitė 2011).

Pasąmoningų nuostatų eksperimentai, atliekami informantams nežinant, kad eksperimentu iš tiesų tiriamą kalbą, ir taip išvengiant „politiškai teisingų“ atsakymų, taip pat rodo, kad socialiai nežymėta vilnietiška tartis, kai ji vertintojams pateikiama kontekste su socialiai žymėtais Vilniaus kalbos stiliais, yra asocijuojama su tikslo siekimu, rimtumu, protingumu, įdomumu, ateities perspektyva įgyti visuotinai vertinamą profesiją – kitaip sakant, su aukšto statuso ir kompetencijos savybėmis, tradiciškai priskiriamomis bendrinei kalbai (daugiau žr. Vaicekauskienė (įteikta). Vilnietiška tartis, pateikta vertinti kontekste su tarmėmis ir bendrine tartimi, statuso ir kompetencijos savybėmis nusileidžia bendrinei kalbai, tačiau lenkia ją pagal su dinamišku ir šiuolaikišku kalbėtoju asocijuojamas savybes *įdomus*, *kietas*, *malonus*, kurios taip pat siejamos su

bendrinės kalbos socialinėmis funkcijomis⁴ (plg. Kristiansen 2009; daugiau apie šiuos eksperimentus žr. Vaicekauskienė (įteikta).

Visa tai rodo, kad standartizavimo ideologija veikiausiai veikia bendruomenės nuostatas tik pačiu abstrakčiausiu ideologiniu lygmeniu – žmonės palaiko normatyvinės kalbotyros kultivuojamą geriausios kalbos idėją, tačiau „painioja“ nustatytą standartą su kita kalbos atmaina, Vilniaus kalba. Dešimtmečius trunkantys kalbos planavimo projektai, siekiantys vadinamojo kalbinio sąmoningumo *struktūriniu* pagrindu (pagal normatyviniuose vadovėliuose užrašytas „geros kalbos“ taisykles) (Miliūnaitė 2005) negali varžytis su kalbos vartotojų geriausios kalbos samprata ir jos *socialinėmis* motyvacijoms.

Kadangi kasdienėje komunikacijoje vykstantys kalbos variantų pasirinkimai yra galingas viešosios kalbos raidos veiksnys (plg. Coulmas 2013: 79–97), būtent *socialiniai* ir būtent *pačių kalbėtojų formuojami* Vilniaus kalbos vertinimai bus šio straipsnio objektas. Straipsnyje remiamasi viena iš esminių sociolingvistikos teorijos nuostatų, kad kalba neturi vertės pati savaime, vertę jai suteikia kalbėtojai, prilygindami kalbėjimą bet kuriam kitam socialiniam elgesiui ir *perkeldami* kalbai ar kalbos variantams socialines savybes, kolektyviai priskiriamas jos vartotojams ar vartosenos erdvei. Tyrimas parodys, kad kaip tik todėl *struktūrinės* kalbos ypatybės, į kurias orientuota normatyvinė lietuvių kalbos paradigma, galiausiai nevidina lemiamo vaidmens kalbai kategorizuoti kaip kalbos standartui.

2. Teoriniai tyrimo pagrindai

Iki šiol atlikti tyrimai rodo, kad teigiamiems Vilniaus kalbos socialiniams vertinimams veikiausiai daro įtaką asociacija su didmiesčiu, ypač su Vilniumi. Šitaip tarp normatyvinės lietuvių bendrinės kalbos sampratos ir lietuvių kalbos vartotojų įsivaizdavimo, kuri lietuvių kalbos atmaina yra geriausia, atsiranda lemtingas prieštaravimas. Pirmieji bendrine kalba laiko vadovėlinį standartą, antrieji – prestižinio didmiesčio kalbą. Kaip visa tai interpretuotų mokslinė literatūra?

Sociolingvistiniai tyrimai įprastinį bendrinės kalbos apibrėžimą mato neatitinkant kalbos tikrovės: tradiciškai įprasta teigti, kad bendrinei kalbai nebūdinga geografinė įvairovė (ji esanti visur vienoda) ir kad jai (dėl artimumo raštui) nebūdingas kitimas (ji esanti visada pastovi) (plg. Kristiansen 2001, cit. iš Svenstrup and Thøgersen 2009: 187). Kai bendrinė kalba apibrėžiama

⁴ Kol kas nepublikuotais papildomų eksperimentų duomenimis, vilnietiška kalbančių stimulų vertinimai gali būti vienodai aukšti su bendrinės kalbos net ir pagal statuso ir kompetencijos dimensijas.

būtent taip, pagal nuo konkrečios vietos ir laiko atsietą vartoseną, paaiškėja, kad tokia bendrinė kalba realiai neegzistuoja. Kitas dažnas bendrinės kalbos apibrėžimo kriterijus – socialinė klasė (bendrinė kalba esanti elito kalba) – šiandien taip pat nebelaikomas vienareikšmišku (plg. Svenstrup and Thøgersen 2009: 188), kadangi keičiantis socialinei tikrovei keičiasi ir socialinės kalbos atmainų vertės: vertybinės sistemos konkuruoja, vertės, siejančios standartą su socialiniu elitu, užleidžia vietą standarto interpretacijoms, kur elitinė kalba laikoma pernelyg žymėta ir netgi verčiama parodijų objektu⁵ – kitaip sakant, šiandien matome socialinę reikšmę priklausomą nuo konteksto ir ją interpretuoti tegalime konkrečiame kontekste (Coupland 2009: 37). Būtent todėl teorinėje literatūroje pereinama nuo *bendrinės kalbos* prie *bendrinės kalbos ideologijos* sampratos ir bendrine kalba laikoma *geriausios kalbos idėja* ir jos *realizacijos*, išreiškiančios prestižines socialines vertes (plg. Coupland and Kristiansen 2011). Tokia samprata leidžia paaiškinti *kintamą* bendrinės kalbos turinį – bendrinė kalba yra ta kalba, kurią kalbinė bendruomenė *konkrečiu istoriniu laiku ir konkrečioje erdvėje* laiko *geriausia*, kurios normas, vedami teigiamų nuostatų, kalbėtojai stengiasi perimti.

Straipsnyje pateikiamas tyrimas plėtoja porą artimų teorinių perspektyvų. Pirmoji kalba apie bendruomenėje galiojančias ir jos kuriamas kalbos *ideologijas ir sociokultūrinės praktikas* – kalbos atmainų ar variantų vertinimus ir panaudojimą tapatybei kurti. Antroji – apie tų ideologijų ir praktikų lemiamą *kalbos kitimą*.

2.1. Bendruomenės kalbos ideologijos ir sociokultūrinės praktikos

Kalbos variantai tampa ištekliais tapatybei kurti todėl ir tada, kai ta kalba padaroma socialiai reikšminga – jai suteikiamas vardas arba prilipinama etiketė, priskiriama socialinė reikšmė ir sukuriama vartojimo norma (plg. Møller 2009: 233). Agha'os socialinių santykių teorijoje šis procesas ar praktika įvardijama kaip tam tikrą laiką trunkantis kalbos *įregistravimas*: kalbėtojai ima atpažinti naudojamus ženklus, klasifikuoja juos kaip tam tikrus atskirus rinkinius ir priskiria jiems tam tikrą socialinę vertę (Agha 2007: 81).

Ribos tarp atmainų nustatomos ir atpažįstamos pagal joms suteiktus vardus, pavyzdžiui, kalba gali būti personifikuojama (fonetinių) ypatybių rinkinį susiejant su jos kalbėtojų atributais (“elito kalba”, „vyresnių žmonių kalba“) arba įvardijimas gali būti siejamas su kalbine elgsena

⁵ Standartinės tarties parodijavimas pažįstamas ir mūsų kalbos bendruomenėje (plg. neformalius interneto vaizdelius, tarp jų – Algio Ramanausko kuriamas kalbininkų parodijas).

(„taisyklingas kalbėjimas“, „slengas“, „mandagi kalba“), taip pat kalbos vartosenos erdve („vartojama mieste“, „literatūrinė kalba“) (plg. Agha 2007: 154, 193–196).

Kalbos atmainai suteikiamas vienoks ar kitoks pavadinimas yra eksplicitiškiausia kalbinės tikrovės metalingvistinio kategorizavimo apraiška. Taip pat dar naudojami įvairūs diskursyviniai aprašymai, bandoma nusakyti konkrečias ypatybes. Visi šie vadinamieji metalingvistiniai predikatai (įvairūs kalbos įvardijimai ir apibūdinimai) yra sąmoningos *subjektyvios* nuomonės apraiškos (plg. Preston 2004: 75, 82–83), galinčios įgauti ir daugiau ar mažiau standartizuotą išraišką, būdingą didesnėms vertintojų grupėms. Jeigu nuostatos bendruomenėje apskritai ar tam tikrų sociodemografinių grupių metakalbiniuose komentaruose kartojasi sistemingai, tai rodo, kad esama tam tikrų kultūrinių modelių, (dažnai stereotipiškai) susiejiančių kalbą su žmonių ar žmonių santykių ar elgsenos tipais ir kuriamų bei panaudojamų socialinių praktikų metu. Šių modelių išmanymas, teigiama, yra būtina socialinio gyvenimo dalis, svarbus socialinės interakcijos išteklius (žr. Agha 2007: 18, 145).

Vadinamoji sociolingvistinė vaizduotė – kalbos formų ir atmainų įvardijimas, apibrėžimas, komentavimas – be socialinės ir kultūrinės funkcijos, gali būti ir kalbos mokslo objektas, mokslo, kuris, kaip teigiama, siekia atskleisti, kaip kalbos reiškiniai užpildomi prasmėmis ir vertėmis, kaip kuriamas ir keičiamas sutartinis ryšys tarp kalbos ypatybių, žanrų, stilių ar atmainų ir kultūrinių jų vartotojų reprezentacijų – tautybės, etninės kilmės, lyties, seksualumo, estetikos, moralės ir kt. (Johnson and Milani 2010: 4). Metakalbiniai duomenys nuo pat sociolingvistikos mokslo pradžios atlieka svarbų vaidmenį kalbos tyrimuose; komentarų apie kalbą, taip pat ir savo sociolingvistiniuose interviu, visada stengdavosi išgauti ir Williamas Labovas (Kristiansen 2004: 167).

Socialiniame gyvenime funkcionuojančios socialinės reikšmės, kurios priimamos kaip „sveikas protas“ ir nustojamos kvestionuoti, kurios naudojamos kaip gatavos interpretacijos to, kas vyksta, moksle vadinamos ideologijomis. Tai galioja ir kalbai – kai metalingvistinis žinojimas suformuoja tam tikrus kalbos prigimties ir socialinio funkcionavimo vertinimo rėmus, dėl kurių niekas nebekelia klausimo, galima kalbėti apie *kalbos ideologijas* (žr. Verschueren 2004: 65). Kaip matysime iš šio tyrimo empirijos, susiformavusius metakalbinius diskurso standartus kalbos vartotojai panaudoja kaip kasdienį kalbos vertinimo kriterijų (pvz., „taisyklinga“ vs „netaisyklinga“ kalba). Teoriškai tokias vertybines sistemas galima interpretuoti kaip tam tikrą parengtį *panašiai reaguoti* į specifinį objektą (Nyström Höög 2005: 194) ir kalbėti apie jų

socialines pasekmes – statusą įgavusios atmainos plitimą (žr. Agha 2007: 209). Čia prieiname prie antrosios teorinės perspektyvos.

2.2. Kalbos nuostatų reikšmė kalbos kitimui

Nepaisant to, kad kalbos nuostatos, kaip minėta, yra subjektyvus veiksnys, jos galiausiai formuoja *objektyvią* kalbos tikrovę, nes lemia kalbos kitimus. Egzistencinis kalbos pagrindas – variantiškumas ir kitimas, neprofesionalų akimis suprantamas kaip nepriklausoma pačios kalbos savybė, jau pirmaisiais socialinės kalbotyros tyrimais negrįžtamai susietas su kalbėtojų nuostatomis, plg.:

As we all know, it has been common (and for some it may still be possible) to understand variation and change as something that goes on in “language in itself”: language varies and changes “in itself” and “by itself”. Labovian sociolinguistics, of course, developed in strong opposition to this “language in itself” conception. Labov’s first study, at Martha’s Vineyard (Labov 1963), already showed convincingly that language variation and change is to be explained in terms of socio-psychological processes of categorization, comparison and evaluation. (Kristiansen 2004: 167)

Ši svarbi teorinė įžvalga iki sociolingvistikos atsiradimo praktiškai nebuvo plėtojama – tradicinei dialektologijai tarmės kaitą skatinantys socialiniai veiksniai tebuvo išorinis kontekstas, o ne lygiavertis tyrimo komponentas. Sociolingvistinė tyrimo perspektyva susiejo kalbos pokyčius su socialiniais pokyčiais ir leido konceptualizuoti abipusę sąveiką tarp kalbos struktūros kitimo ir besikeičiančių kalbos vertinimų (Coupland 2009: 28, 43), plg.:

Sociolinguistic change will study language-ideological change in the context of social change, and refer to changes in linguistic usage within that broader matrix (Coupland 2009: 43).

Kaip minėta, kalbos vartoseną, be komunikacinio turinio, visada turi vertinamąjį – asmens ar grupės indentifikavimo(si) aspektą. Vertinant pasitelkiami tam tikri giluminiai įsitikinimai valdo žmonių reakcijas – elgseną tam tikrų dalykų atžvilgiu, ir taip skatina kalbos kaitą (Preston 2004: 88–89). Jei nuostatos kurios nors kalbos atmainos atžvilgiu yra teigiamos, ta atmaina išlieka vartojama ir plinta. Ontologiškai kalbant, „už kalbos variantiškumo visada slypi kalbos vertinimas“ (Kristiansen 2004: 168). Būtent ši prielaida tiek visuomenės grupių, tiek individų komentarus apie kalbos vartoseną, jų „normos idealus“ (Kristiansen 2004: 173) daro labai vertinga medžiaga moksliniam tyrimui.

Bendrinę kalbą palaiko ideologizuotas liaudiškasis įsitikinimas, kad kalba (platoniskasis idealas) egzistuoja atskirai nuo vartosenos ir kad vienintelė teisėta jos apraiška vartosenoje yra „gera/taisyklinga/standartinė“ kalba, o visos kitos atmainos tėra nesėkmingas nukrypimas nuo idealo ir kalbos taisyklių (plg. Preston 2004: 90–92). Šis įsitikinimas standartizuotose kalbos bendruomenėse tampa lemiamu, pavyzdžiui, tarmių vartosenai viešojoje erdvėje – simbolinė geros kalbos standarto vertė marginalizuoja tarmes kaip nenaudingą išteklių socialiai mobilaus kalbėtojo tapatybei konstruoti (plg. Vaicekauskienė ir Sausverde 2012), tarmės neatsilaiko prieš ekonominę naudą, kurią, kaip tikima, atneša šansas išvykti į didmiestį ir pakilti socialiai, pasitelkus „geriausią“ kalbos atmainą (plg. Blommaert 2010: 46–47). Lygiai taip pat geriausios kalbos vaizdinys tampa lemiamu bendrinės kalbos *lingvistiniam turiniui*; būtent čia į pirmą planą iškyla didmiestis ar sostinė kaip socialinius standartus nustatanti erdvė.

3. Tyrimo metodai ir empirija

3.1. Apie metakalbinių nuostatų tyrimų metodus

Metakalbines nuostatas ir metakalbinį kalbos konceptų suvokimą įprasta tirti struktūruotais ir nestruktūruotais kokybiniais arba etnografiniais interviu, grupių diskusijomis, eksperimentais su įvairiais klausimynais, taip pat stebint informantus (jų spontanišką diskursą, rašytinius ar sakytinius komentarus, kūno kalbą) natūralioje aplinkoje (žr. Kristiansen 2004: 167, Preston 2004: 85, Nyström Höög 2005). Tokių tyrimų empirinį pagrindą apskritai ir šiame tyrime sudaro metakalbiniai (kartais dar vadinami metakomunikaciniais) komentarai; literatūroje jie apibrėžiami kaip „įvairiuose šaltiniuose aptinkamos pastabos, turinčios tikslą kaip nors apibūdinti kokį nors komunikacijos ar kalbos aspektą“ (plg. Kristiansen 2004: 167). Šiame tyrime naudojama praktiškai visais čia suminėtais metodais surinkta empirija. Tyrimas reprezentuoja tiek kiekybinę, tiek kokybinę prieigą ir suteikia galimybę ne tik struktūrinti ir kvantifikuoti reguliariai pasikartojančius kultūrinius modelius ar stereotipus, bet ir išryškinti didelės informantų imties nereikalaujančią individualių nuostatų įvairovę. Kaip bus matyti, Vilniaus kalbos ir kalbėtojų atžvilgiu reiškiamos metakalbinės nuostatos iš tiesų yra įmanomos empiriškai stebėti ir sistemingai dokumentuoti.

Toks įvairiapusiškas metodų kompleksas laikytinas privalumu, nes leidžia išvengti atskiro metodo nepaslankumo ar užprogramuotos klaidos, padeda geriau suprasti kartais prieštaringas, skirtingais vertinimo kriterijais besiremiančias kalbos nuostatas (plg. Thøgersen 2005, Svenstrup and

Thøgersen 2009: 182, 184) ir išryškina artimas sąsajas tarp kalbinės elgsenos ir kalbos struktūros, tarp diskurso ir kognicijos (Svenstrup and Thøgersen 2009: 182; Nyström Höög 2005: 213).

Kadangi metakalbinės nuostatos, kaip minėta, visada yra *sąmoninga*, daugiau ar mažiau reflektuota kognityvinė veikla, gali susidaryti įspūdis, kad tyrimai, išgaunantys *pasąmoningas* nuostatas ir išryškinantys neatitikimą tarp atvirai deklaruojamo ir paslėptojo požiūrio⁶, yra vertingesnis tyrimo instrumentas už tuos, kuriais medžiaga buvo rinkta neslepiant tyrimo tikslų. Vis dėlto diskurso perspektyva (ypač, jei ji (kaip mūsų atveju) papildoma savęs įvertinimo užduotimi) taip pat yra svarbi ir informatyvi socialinei kalbos psichologijai – kaip konstruktyvi savirefleksija, atskleidžianti, kokios nuostatos būdingos tirtajai kalbos bendruomenei (plg. Kristiansen 2004: 189).

Išsamesnė informacija apie tyrimo metodus ir informantus pateikiama tolesniame skyriuje.

3.2. Tyrimo medžiaga ir informantai

Šio tyrimo empirinė medžiaga yra surinkta žinomais perceptyvinių sociolingvistikos metodais, tačiau pati metodinė prieiga išskiria tuo, kad buvo panaudoti įvairių skirtingų tyrimų duomenys. Iš šių reprezentatyvių, daugiau tiriamųjų klausimų aprėpiančių tyrimų atsirinkti aktualūs komentarai apie Vilniaus kalbos reikšmę ir statusą ir taip susidarytas skirtingų metodų ir vieno objekto vienijamos medžiagos kompleksas. Tolesniuose skyreliuose pateikiami kalbamųjų tyrimų aprašai. Greta kiekvieno iš jų pavadinimų skliaustuose nurodomas tyrimo kodas (tuo pačiu romėnišku skaitmeniu žymimos vieno tyrimo skirtingos dalys), naudojamas toliau straipsnyje dokumentuojant tyrimo rezultatus. Stereotipinėms nuostatoms iliustruoti straipsnyje keletą kartų panaudoti interneto ir feisbuko komentarai.

3.2.1. Tiksliniai interviu su suaugusiais vilniečiais (I_VILNIEČIŲ INTERVIU)

Metalingvistiniai vilniečių komentarai šiam tyrimui buvo automatiškai atrinkti iš vilniečių interviu bazės „Kalba Vilnius“, kurią tyrimo metu sudarė beveik šimtas dvidešimt 2010–2014 m. atliktų sociolingvistinių interviu su Vilniuje gimusiais pirmos–trečios kartos suaugusiais vilniečiais⁷. Interviu yra skirti vilniečių fonetiniams variantams tirti, jų pagrindas – informantų pasakojimai

⁶ Pastebėta, kad pasąmoninių ir sąmoningų nuostatų neatitikimą ypač išryškina paauglių tyrimai (žr. Kristiansen 2004: 189).

⁷ Interviu ir bazė parengti 2010–2014 m. vykdant LMT remiamus projektus „Kalba Vilnius“ (bazę žr. <http://kalbavilnius.sociolingvistika.lt/>).

apie gimtąjį miestą, tačiau pokalbio pabaigoje taip pat prašyta pakomentuoti Vilniaus kalbos statusą ir ypatybes. Iš viso apie Vilniaus kalbą pateiktos trys klausimų grupės (vengiant įteigti informantams savo apibūdinimą, stengtasi laikytis klausimyno formuluočių):

(1) Ar galėtumėte pasakyti, kokia kalba kalbama Vilniuje? Kuo Vilniaus kalba skiriasi nuo kituose Lietuvos miestuose gyvenančių žmonių kalbos?

Gal galite pasakyti, kokios ypatybės būdingos vilniečių kalbai? Kaip Jums atrodo, ar Kaune kalba kitaip nei Vilniuje?

(2) Sakykite, Jūsų nuomone, televizijoje, radijuje kokia lietuvių kalbos atmaina vartojama?

Ar ir diktorių kalba panaši į Vilniaus?

(3) Daug kas sako, kad Vilniaus kalba – tai nenorminė, nebendrinė kalba. Kokia Jūsų nuomonė?

O kaip vertintumėte savo paties kalbą? Kaip bendrinę ar kaip nebendrinę?

Pirmąją klausimų grupę norėta iširti, kuo vilniečiai grindžia savo geriausios kalbos sampratą, kokį vaidmenį joje vaidina Vilniaus ar apskritai didmiesčio kalba. Antroji skirta patikrinti, ar vilniečiai mato Vilniaus kalbą užimant tradicinį bendrinės kalbos domeną – sakinę žiniasklaidą. Dalimi pirmosios ir trečiosios grupės klausimų tirtas preskriptyviosios ideologijos poveikis eilinių kalbėtojų nuostatoms ir žiūrėta, kokį turinį kalbėtojai įdeda į Vilniaus kalbos konceptą. Automatinei metalingvistinių komentarų paieškai naudoti raktažodžiai *Vilniaus kalb-*, *tarm-*, *gramat-*, *taisykl-*, *teising-*, *ypatyb-*, *kirč-*, *bals-*, *ilgin-*, apimantys visas su šiomis šaknimis sudarytas formas, ir atsižvelgta į platesnį kontekstą.

3.2.2. Grupių diskusijos su didžiųjų Lietuvos miestų gimnazistais (II_MOKSLEIVIŲ DISKUSIJOS)

Moksleivių grupių diskusijos organizuotos išsiaiškinti jaunimo požiūrį į standartines ir nestandartines kalbos atmainas bei jomis kalbančius kalbėtojus ir iširti, kiek ir kaip jaunimo atvirąsias nuostatas veikia mokyklos palaikoma standartizavimo ideologija. Be kitų atmainų, moksleiviai vertino Vilniaus kalbą ir jos kalbėtojus.

Tyrimas vyko 2012 m. su nedidelėmis (6–9) paskutinių gimnazijos klasių moksleivių grupėmis. Iš viso jame dalyvavo 83 Klaipėdos, Telšių, Marijampolės, Panevėžio, Šiaulių, Kauno, Alytaus, Utenos ir dviejų Vilniaus mokyklų moksleiviai. Bendra filmuotų įrašų trukmė – 16 val. 20 min., vidutinė diskusijos trukmė vienoje mokykloje apie 1,5–2 val. Diskusijos pradžioje buvo prašoma pavadinti, apibūdinti, argumentuotai įvertinti keletą moksleiviams aktualių lietuvių kalbos atmainų – tą, kurios mokosi per lietuvių kalbos pamokas, kurią jie vartoja tarpusavyje, tarmes ir sostinės kalbą. Pokalbis vyko pagal pusiau struktūruotą klausimyną, jam leista plėtotis natūraliai, nukrypti

ten ir tiek, kiek atrodė aktualu kalbėtojams; paraidžiui klausimų formuluočių nesilaikyta. Po šio įvadinio pokalbio moksleiviai gavo eksperimentinę užduotį parinkti tinkamas savybes minėtomis atmainomis kalbantiems žmonėms apibūdinti (ši užduotis aptariama atskirai sk. 3.2.3) ir diskusija tęsėsi toliau aptariant eksperimento rezultatus. Tolesnės užduotys, vaizdinės ir garsinės medžiagos komentarai ir klausimai straipsnio tyrimui neaktualūs ir neaptariami.

3.2.3. *Tipiško kalbėtojo savybės: kortelių eksperimentas su didžiųjų miestų gimnazistais* (II_KORTELIŲ EKSPERIMENTAS)

Per 3.2.2. sk. minėtas moksleivių diskusijas moksleiviai gavo atlikti keletą užduočių. Tarp jų buvo „kortelių eksperimentas“: moksleiviai turėjo parinkti savybes, kurios tinka apibūdinti tipišką nurodyta kalbos atmaina kalbantį žmogų. Kiekvienas gavo po voką su vienos spalvos 56 kortelėmis, ant kurių buvo užrašyta po vieną skirtingą asmens savybę (iš viso 28 teigiamos savybės ir 28 jų antonimai) ir pirmiausia kiekvienas individualiai turėjo atsirinkti, jų nuomone, tipiškas nurodytos atmainos kalbėtojo savybes. Paskui kiekvienas moksleivis gavo po kortelę, vaizduojančią žmogaus figūrą, ir buvo paprašytas išdėlioti aplink ją atsirinktas savybes (korteles), kurios, jo nuomone, kalbantįjį nurodyta atmaina apibūdina geriausiai. Baigus dėlionę, visi paveikslėliai buvo nufotografuojami, o moksleivių prašoma pakomentuoti savo pasirinkimą individualiai ir drauge su kitais. Galiausiai kortelės buvo surenkamos ir eksperimentas tęsiamas, išdalijant naujus vokus su tomis pačiomis, tik kitos spalvos kortelėmis (savybėmis) ir prašant apibūdinti tipišką *kitos* kalbos atmainos vartotoją. Šiame straipsnyje apibendrinami kiekybiniai atsakymų apie tipišką kalbantįjį Vilniaus kalba duomenys.

3.2.4. *Kalbos atmainų reitingavimas regionų mokyklose* (III_REITINGAI)

Šiame straipsnyje naudojami dviejų kalbos nuostatų tyrimų metu gauti Vilniaus kalbos reitingai. Pirmasis vyko 2012 m. dvidešimt trijų miestelių mokyklose aplink regioninius miestus Kauną, Šiaulius, Panevėžį, Alytų, Marijampolę, Uteną, Telšius, ir Vilniuje, jame dalyvavo beveik pusantro tūkstančio 9 ir 10 klasių (15–17 metų) moksleivių. Antrasis, identiškas, pakartotas 2013 m. kitose šešiose Utenos ir Alytaus rajonų mokyklose su daugiau kaip 230 tokio pat amžiaus moksleivių. Be kitų užduočių, moksleiviai atliko kalbos atmainų reitingavimo užduotį (angl. *label ranking task*, LRT): jiems buvo pateiktas 12 kalbos atmainų pavadinimų sąrašas, susidedantis iš atsitiktine tvarka įtrauktų visų didžiųjų regioninių miestų, sostinės ir bendrinės kalbos pavadinimų, ir, išskyrus Vilnių, kiekviename regione pridėti du papildomi to krašto miestai. Mokinių paprašyta sureitinguoti atmainas pagal tai, kurios jiems labiausiai patinka. Užduotis formuluota taip:

Toliau stulpelių surašyta 12 lietuvių kalbos atmainų (Panevėžio, Marijampolės ir kt.), apibendrintai jas galėtume pavadinti *šnektomis*. Dabar prašome tavęs sudaryti šnektų reitingą: prie šnektos, kuri tau labiausiai patinka, langelyje įrašyk numerį 1. Prie tos, kuri eitų iškart po geriausių, įrašyk numerį 2 ir taip toliau. Taigi ta šnektą, kuri tau mažiausiai patinka, bus pažymėta 10 numeriu.

Metodinėje nuostatų tyrimų literatūroje kalbos atmainų reitingavimas laikomas pravarčiu „švarių“ metodu išgauti gryniems stereotipams, kurie būtų nepaveikti pačios kalbos (duodamų paklausyti kalbos ištraukų, vadinamųjų stimulų) ar kito kalbinio konteksto (Bishop, Coupland and Garrett 2005: 131). Tyrimai su stimulais turi kitų privalumų (žr. 3.2.5. sk.).

3.2.5. Prieskyra bendrinei kalbai ir kalbėtojo lokalizavimas: eksperimentas su stimulais regionų mokyklose (III_PRIESKYRA IR LOKALIZAVIMAS)

3.2.4. sk. minėtame tyrime taip pat panaudoti stimulai. Moksleiviai buvo paprašyti išklausti 12 kalbėtojų kalbos ištraukų, reprezentuojančių bendrinę kalbą, Vilniaus kalbą ir vietos kalbą (kiekvienos atmainos po 4 kalbėtojus, du vyriškosios, du moteriškosios lyties). Vietos kalba visur buvo skirtinga, tai buvo tiriamo regiono pagrindinio miesto tarmė. Klausydami moksleiviai turėjo (1) įvertinti, kiek girdima kalba panaši į bendrinę kalbą bei (2) lokalizuoti kalbėtoją. 1 iliustracijoje parodytos (1) ir (2) užduočių formuluotės: lokalizavimo užduotyje vietoj xxxx buvo įrašytas konkretaus regioninio miesto pavadinimas (pavyzdžiui, Panevėžio apskrityje įrašytas Panevėžys).

TAVO NUMERIS/RAIDĖ: _____

Vienas iš kalbėjimo lietuvių kalba būdų vadinamas *bendrine kalba*. Gali būti skirtingai įsivaizduojama, kas yra *bendrinė kalba*. Kaip tau atrodo, ar kalbėtojas kalba panašiai į tai, ką tu laikytum *bendrine kalba*? Paklausk dar kartą ir pažymėk kryželiu apie kiekvieną kalbėtoją.

Ar kalbėtojas kalba *bendrine kalba*?

1 kalbėtojas Taip Ne

Kaip manai, iš kur šie kalbėtojai yra kilę?
Pažymėk.

1 kalbėtojas

xxxx	Kita, įrašykite
<input type="text"/>	<input type="text"/>

1 iliustracija. Prieskyros bendrinei kalbai ir kalbėtojo lokalizavimo anketos pavyzdys

2012 m. tyrime stimulai parengti iš spontaniškų interviu su bendrine, Vilniaus ir vietos regiono centro kalba kalbančiais *moksleiviais* apie tai, koks, jų manymu, būna geras mokytojas. 2013 m. minėtas tris kalbos atmainas reprezentavo *suaugusiųjų*, taip pat kalbančių apie gerą mokytoją,

balsai – suaugusiųjų stimulais išgautas ryškesnis tarties kontrastas tarp bendrinės kalbos ir vilnietišku stimulų.

Visų stimulų trukmė buvo apie 15 sekundžių, visų turinys, kalbos sklandumas, abstraktumas, balso stiprumas buvo labai panašus. Stimulai iš esmės skyrėsi tik pagal tiriamoms kalbos atmainoms būdingas ypatybes: fonetiką, kirčiavimą, intonacijos atspalvį, vieną kitą morfologijos ypatybę. Rengiant stimulus stengtasi palikti nedaug ir ne itin ryškių ypatybių, kad kalba neatkreiptų klausytojų dėmesio; dėl šios priežasties stimulai pateikti pramaišui pagal kalbos atmainą ir kalbėtojo lytį.

4. Vilnius ir *geriausios lietuvių kalbos* percepcijos

Kaip teigiama, „simetriškų“ (visiškai sutampančių) vertinimų tarp įvairių vartotojų grupių, kad konkrečiai kalbos formai visų vartotojų būtų priskiriami tie patys metalingvistiniai predikatai, labai reta. Kiek vertinimai sutampa, yra empirinis klausimas, sprendžiamas tiriant metapragmatinę kalbos vartotojų veiklą ir viešojo diskurso stereotipus (plg. Agha 2007: 154). Šio straipsnio objektas (sostinės kalba) ir vieno tiriamojo klausimo siejama metodų įvairovė leidžia išryškinti būtent atsikartojančias nuostatas. Be abejo, išryškėjęs vaizdinys nėra vienintelis, tačiau jis akivaizdžiai dominuoja, o kiti, palyginti su juo, atrodo periferiniai. Straipsnyje pateikiamos rezultatų interpretacijos gausiai dokumentuojamos empirijos iliustracijomis, kad subendrinus nuomones neišnyktų individualios raiškos spalva ir žavesys.

4.1. Didmiestis kaip prestižinė socialinė ir kalbinė erdvė

Miestas, tiksliau – didmiestis, į geriausios lietuvių kalbos sampratą įeina akivaizdžiausiai – kaip vieta, kurioje vartojama *netarminė* kalbos atmaina, arba kaip kalbėtojų, kurie nekalba tarmiškai, kalbos atmaina. Ankstesni vilniečių metalingvistinių komentarų tyrimai parodė, kad būtent netarmiškumas yra vienas iš pagrindinių kalbos vartotojų geriausios kalbos koncepto elementų (plg. Vaicekauskienė ir Čičirkaitė 2011). Iš tiesų, vartotojų nuostatos išryškina aiškų kultūrinį didmiesčio kaip *netarminės kalbinės aplinkos* modelį, besiremiantį supriešinimu su kitais miestais ar jų kalbos vartotojais (1–3) arba tarmių niveliacija, kalbinių skirtumų suvienodinimu (4), plg.:

- (1) Nu čia mie mieste man atrodo čia gal daugmaž daugiau jau literatūriškai ir gramatiškai šneka mieste man atrodo jo. Anykščiuose va kur augau kitaip šneka. Žemaitijoje bendrai ne šneka ten

- išgėręs nesuprasi ką jie ten šneka kokia kalba. O dar dzūkų ir tai suvalkiečių suvalkiečių man graži kalba. Nu čia tokia daugiau literatūriška. (58 m. bistro savininkas; I_VILNIEČIŲ INTERVIU)⁸
- (2) Jeigu vat atvažiuoja ten koks aštuoniolikos metų bachūras ir taisyklingai šneka tai iš karto įtariu Kaunas Vilnius kažkur tai vat kur jau kalba ir nesijaučia to vat suvalkietiško refre refreno to tokio tokio išskirtinumo tuose kirčiuose manau. (51 m. inžinierius; I_VILNIEČIŲ INTERVIU)
- (3) Na ji daugiau naudojama grožinė vadinkim. Tarmiškumo mažai. [...] Kituose miestuose gan stipriai tarmiuojama bent jau aš kaip girdėjau tai ten Šiauliai Kaunas turi Klaipėda tie miestai labai turi turi savo tokį nu kažkokį tarmiavimą vadinkim kas mano ausiai tai labai girdima. (41 m. buhalterė; I_VILNIEČIŲ INTERVIU)
- (4) V09: aš manau kad į Vilnių susirenka įvairių ir tarmių atstovų ir apskritai žmonių iš visos šalies ir iš užsienio ir gaunas toks mišinys visų tų tarmių ir žinoma vyrauja aš manau kad būtent literatūrinė kalba kaip mes ją vadinam yr vienintelis būdas apibūdinti tą kalbą. (II_MOKSLEIVIŲ DISKUSIJOS, TELŠIAI)⁹

Didmiesčio kaip netarminės kalbinės aplinkos modelyje Vilnius matomas prototipiniu didmiesčiu. Kiti miestai (netgi antrasis pagal dydį Kaunas) dažniau laikomi taip gerai neatitinkančiais netarminės kalbinės aplinkos kriterijaus. Kaip matyti, iš lokalizavimo didmiestyje tarsi savaime išvedami kalbos kokybę nusakantys predikatai *ne tarmė = literatūrinė / grožinė / gramatiška / taisyklinga kalba*, o kaip tolesnė loginė tąsa seka = *rašto, raštingo, išsilavinusio žmogaus kalba*. Pagal šį kriterijų Vilnius iškeliamas kaip palankiausia geram išsilavinimui įgyti terpė, o vilnietis – kaip turintis daugiausia šios savybės, plg.:

- (5) [...] mes ištariam vėlgi taisyklingai pilną žodį mmm su visom galūnėm [...] jinai yra nu aš netgi galėčiau pasakyti kad jinai yra taisyklinga nes aš taip skaitau kad jeigu žodis yra sudarytas iš eee raidžių tai jas visas reiktų ir ištarti nenukąsti galūnės ne nepakeisti žodžio kažkaip kitaip. (26 m. banko ekonomistė; I_VILNIEČIŲ INTERVIU)
- (6) M04: Pirmiausia manau kad vilniečiai yra išsilavinę nes tenai būna visi važiuoja mokyti. (II_MOKSLEIVIŲ DISKUSIJOS, UTENA)
- (7) Kadangi čia daug aukštųjų mokyklų tai pirmiausia jį [vilnietis] išsilavinęs va. (44 m. muitinės pareigūnas; I_VILNIEČIŲ INTERVIU)

⁸ Straipsnyje pateikiamuose sakinės kalbos išrašuose skyrybos ženklai nenaudojami, išskyrus taškus, kuriais pažymimi pauze atskirti pasakymai, ir klaustuko ženklą klausimui. xxx reiškia neišrašytą sunkiai girdimą tekstą, [...] – cituojant praleistą tekstą.

⁹ Čia ir toliau tyrimo II_MOKSLEIVIŲ DISKUSIJOS dialogų ištraukose informanto kodą sudaro lytį nurodanti raidė (M arba V) ir informanto individualus numeris, kad būtų galima atskirti tuos pačius kalbėtojus. Tyrėjo eilutės pradedamos santrumpa TYR su tyrėjo individualiu numeriu. Po citatos nurodomas miestas, kuriame vyko diskusija.

Miesto, kaip kalbos vartojimo erdvės, reikšmę geriausios kalbos konceptualizacijose iliustruoja ir moksleivių sudaryti lietuvių kalbos atmainų reitingai (III_REITINGAI). Nepaisant to, kad jaunuoliai atvirai demonstravo lojalumą gimtajam kraštui ir kaip *labiausiai patinkančių* beveik visoje Lietuvoje įvardijo savo regiono kalbą (plg. tokį pat lojalumą savo krašto kalbai kitų bendruomenių tyrimuose, Kristiansen 2009), likusį reitingą jie grindė *miesto dydžio* kriterijumi. Iš apibendrinto visų rajonų reitingo matyti, kad vertinimai iš esmės pasiskirstė pagal miesto dydį – kuo didesnis miestas, tuo aukštesnis reitingas (žr. 1 lentelę)¹⁰. Lokalumo ir miesto dydžio sąsaja su pozicija reitinge pastebėta ir tokiu pat metodu tirtose kitose bendruomenėse: nacionaliniu mastu globalesni kalbos atmainų įvardijimai (pavyzdžiui, regioninių tarmių pavadinimai) yra reitinguojami geriau (Bishop, Coupland and Garrett 2005: 150–151).

Kalbos atmaina ir miesto vieta pagal dydį	Vertinimų vidurkis
Vilniaus (I) / Bendrinė kalba	4.4 / 4.5
Kauno kalba (II) ¹¹	4.6
Klaipėdos kalba (III)	6.0
Šiaulių kalba (IV)	6.7
Alytaus / Panevėžio kalba (VI/V)	6.8 / 7.0
Utenos kalba (VIII)	7.3
Marijampolės / Telšių kalba (VII/IX)	7.8 / 7.8

1 lentelė. Lietuvos moksleivių sudarytas lietuvių kalbos atmainų reitingas (kuo mažesnis vertinimo vidurkis, tuo aukštesnė vieta skirta kalbos atmainai; statistiniai skirtumai skaičiuoti naudojant *Post hoc = Wilcoxon Signed Pair test*: / = nėra skirtumo; skirtinga reitingo pozicija žymi statistiškai reikšmingą skirtumą)

Įdomu, kad trijų didžiųjų miestų ir bendrinę kalbą statistiškai reikšmingu skirtumu aukščiau vertino merginos. Turint galvoje sociolingvistiniuose tyrimuose nuolat pasikartojantį moterų polinkį vertinti pagal korektiškąją bendruomenės normą, moksleivių reitinge užfiksuotą miesto dydžio koreliaciją su „patrauklesne kalba“ galima interpretuoti kaip mūsų bendruomenėje galiojančią neoficialią kalbos ideologiją. Šis rezultatas taip pat dera su kokybinių interviu komentarais, kur miesto kalba siejama su „taisyklinga“, „rašto“ kalba.

¹⁰ Į apibendrintą reitingą dėl skirtingų vertinimo skalių netraukti Vilniaus miesto moksleivių vertinimai (vilniečių reitinge nebuvo apylinkės miestų ir Vilniaus kalba jiems atitiko savą, vietos, kalbą).

¹¹ Bendrinės kalbos vertinimai statiškai taip pat nesiskyrė nuo Kauno kalbos, o Alytaus kalbos – nuo Šiaulių.

Miesto dydžio kriterijaus neatitinkančius žemesnius Marijampolės kalbos vertinimo vidurkius veikiausiai galima interpretuoti kaip suvalkiečių kalbos stigmatizavimo išraišką, plg., pavyzdžiui, pačių suvalkiečių liudijimus (8) ir interneto komentarus (9):

- (8) V02: Tarmės gražu bet pavyzdžiui va kai iš suvalkiečių tai ten per per dantį patraukia xxx. [...] pavyzdžiui va žemaičiai tai irgi visai kita tarmė bet va juos tai palaiko jau tenais jau jiem jau kitiem gražu o suvalkiečiai tai vat priešingai. (II_MOKSLEIVIŲ DISKUSIJOS, MARIJAMPOLĖ)
- (9) Ko tu, suvalkiete, čia pariniesi ir pyksti, kas sako, kad tavo kalba bloga, tiesog žmogui norisi vemti klausantis suvalkiečių tarmės ir tiek, niekas juk kalbos čia nepeikia, o kalbame apie tartis. Jei taip jau esate išskirtiniai ir norite būti nepažeidžiami, tuomet įsiveskite savo gramatiką ir visus žodžius rašykite su dviem; aa, ee, èè, oo, būsite autentiški ir kalbėsena atitiks rašyseną, nematau čia jokių tragedijų, jei nepatinka bendrinė LT kalba, atsiskirkite ir įsikurkite Marijampolėės chanatą. (internete po straipsniu apie vilniečių tartį aptiktas komentaras, 2013-11)

(9) komentaras, be to, kad iliustruoja neigiamą suvalkiečių kalbos vertinimą, yra dar vienas vilnietiško kalbos standarto sampratos pavyzdys – bendrine ir lietuvių kalbos raštą atitinkančia laikoma būtent Vilniaus kalba (taip pat plg. (5) pvz.)¹². Nors (8) citatoje teigiama, kad žemaičių tarmė neturi neigiamos konotacijos, labai tikėtina, kad žemą Telšių kalbos vietą reitinge vis dėlto lėmė ne tiek miesto dydis, kiek vyraujantis žemaičių, kaip sunkiausiai suprantamos kalbos, stereotipas¹³.

Taigi aukščiausią poziciją moksleivių reitinguose pasidalija Vilniaus ir bendrinė kalba. Nors statistinio skirtumo tarp šių atmainų vertinimų vidurkių nefiksuota, apskritai geriau reitinguota Vilniaus kalba, plg.:

4 iš 9 tyrimo regionų VLN > BK, 4 iš 9 VLN / SL, 1 iš 9 BK > VLN

(> – vertinta geriau, / – vertinta vienodai)

¹² Pastebėtina, kad toks įsitikinimas apie Vilniaus kalbos atitikimą rašto kalbai tikrovės toli gražu neatitinka (plg. šiame žurnalo numeryje publikuojamus vilniečių fonetikos ypatybių tyrimus: [Aliūkaitė 2014](#), [Čičirkaitė 2014](#)).

¹³ Palaikyti neigiamus stereotipus ir skirti žemus vertinimus Marijampolės ir Telšių kalbai labiau buvo linkę vaikinai nei merginos. Vaikinai taip pat geriau vertino Šiaulių ir Panevėžio miestų kalbas, stereotipiškai neretai neigiamai asocijuojamas su agresyviu vyriškumu. Šis tyrimo rezultatas gražiai koreliuoja su standartiškais merginų nuostatomis ir apskritai su sociolingvistikai gerai žinomu lyties veiksmu standartinių ir nestandartinių atmainų vertinimuose.

Vilniaus kalbos sulysinimas su bendrine kalba ar aukštesnis reitingavimas už bendrinę kalbą, o pora atvejų net ir už vietos kalbą¹⁴, rodo, kad pagal miesto dydžio kriterijų konstruojamoje miestų kalbų hierarchijoje Vilniaus kalbai vertinti turėtų būti pasitelkiamas papildomas matmuo. Gali būti, kad Vilniaus kalba „labiausiai patinka“ ne vien todėl, kad ji yra miesto ir – kaip buvo matyti iš komentarų – „mažiausiai tarmiška“ kalba, bet ir todėl, kad jai perkeliama sostinės – kaip *geriausio* miesto – socialinė reikšmė.

4.2. Sostinės komponentas *geriausios lietuvių kalbos* percepcijose

Ypatingo statuso didmiesčio – sostinės – socialinės reikšmės poveikį *geriausios kalbos* percepcijai itin gerai išryškino II_KORTELIŲ EKSPERIMENTAS. Per šį eksperimentą Lietuvos regioninių miestų moksleiviai buvo paprašyti apibūdinti ne pačią kalbos atmainą, o tipišką bendrinę, Vilniaus, jaunimo kalbą ir tarme kalbantį *žmogų*, kiekvienos atmainos kalbėtoją atskirai. Paaiškėjo, kad sugretinus bendrinės ir Vilniaus kalbos vartotojus kitų moksleiviams aktualių lietuvių kalbos atmainų kalbėtojų kontekste, juos susieja *prestižinės*, tačiau *skirtingų tipų* savybės. Tipiškam bendrinės kalbos vartotojui dažniau priskirtos su *kompetencija*, o Vilniaus kalbos vartotojui – su *statusu* susijusios savybės (vertindami tipiškus jaunimo kalbos ir tarmių vartotojus moksleiviai dažniau rinkosi asmens patrauklumo savybes; 2 iliustracijoje matyti, kaip atrodė individualūs moksleivių atsakymai)¹⁵.

Tipiškam kalbančiajam Vilniaus kalba moksleiviai dažniausiai priskyrė savybes „miestietis“ (85 proc.), „plačių pažiūrų“ (43 proc.), „šiuolaikiškas“ (41 proc.) ir „jaunatviškas“ (29 proc.) – kaip matome, greta minėtos sąsajos su miestu, čia atsiranda papildomų tam tikro asmens statuso savybių. Kalbančiajam bendrine kalba buvo priskirtos savybės „išsilavinęs“ (79 proc.), „protingas“ (65 proc.), „rimtas“ (49 proc.), „atsakingas“ (47 proc.), „siekiantis tikslo“ (36 proc.) (II_KORTELIŲ EKSPERIMENTAS; procentai skliaustuose nurodo minimą savybę pasirinkusių moksleivių skaičių). Savybių prieskyros skyrėsi statistiškai reikšmingai¹⁶.

¹⁴ Šiaulių ir Marijampolės rajonų mokyklose Vilniaus kalbos reitingai statistiškai prilygo netgi aukščiausiai vertinamai regiono centro kalbai.

¹⁵ Daugiau apie šio kortelių eksperimento išryškintus tarmės vertinimus žr. Ramonienė 2013.

¹⁶ Statistinis reikšmingumas skaičiuotas trijų – Vilniaus, bendrinės ir tarmės atmainos – kontekste, atmetus kalbančiojo jaunimo kalbą vertinimus, nes ši atmaina moksleiviams turėjo išskiriančią savos kalbos vertę. Skaičiavimams naudotas kriterijus ASRESID (angl. *adjusted standardized residual*) > 2.

2 iliustracija. Tipiško kalbančiojo Vilniaus kalba savybės: individualūs kortelių eksperimento atsakymai

Iš savybių prieskyros eksperimento matyti, kad Vilniaus ir bendrinės kalbos vartotojų savybės sudaro integralų geriausios kalbos konceptą, užpildo jį prestižiniais specializuotais socialinių reikšmių kompleksais. Nors kitur komentaruose kalbantiesiems vilnietišškai taip pat priskiriama aukšto išsilavinimo savybė (plg. (17), (19), (20), Vilniaus kalbos vartotojo reikšmių specializacija ryškiau atsiskleidžia per statuso ir dinamiškumo dimensiją. Tokią specializaciją patvirtina ir metalingvistinio diskurso analizė – dėl žmonių kiekio ir įvairovės, daugiakultūrės terpės, didesnių kultūrinės ir socialinės patirties galimybių, statuso ir dinamizmo savybė laikoma būdinga ypatingo miesto, miesto su „specializacija“ – Lietuvos sostinės – gyventojams ir Vilniaus kalbos vartotojams (plg. dėl dinamiškumo ir gyvo metropolio socialinės reikšmės pastebėtą didesnę prestižo prieskyrą Londono kalbai: Bishop, Coupland and Garrett 2005: 139). Štai kaip moksleiviai argumentavo savybės „plačių pažiūrų“ pasirinkimus kalbančiajam Vilniaus kalba (dar plg. (20):

- (10) V02: aš įdėjau plačių pažiūrų nes mano manymu kai Vilnius yra toks kaip ir miestų ir galima sakyti tautų kratinys jis turi jis dažnai keičiasi. Dėl to jie greit prisitaiko arba priima tas kitas pažiūras kitokius žmones kitokius žodžius dėl to plačių pažiūrų yra. Ta prasme, patikintis savimi. (II_MOKSLEIVIŲ DISKUSIJOS, ŠIAULIAI)
- (11) V02: Vilniuj galėčiau pasakyti kad žmonės gal platesnių pažiūrų nes platesnių pažiūrų nes kažkaip daugiau gal veiklos yra negu pas mus, visokių būrelių, užsiėmimų, visokių tikrai daug daugiau negu pas mus visokių. (II_MOKSLEIVIŲ DISKUSIJOS, ALYTUS)

Nėra abejonės, kad vilnietišškai kalbančio žmogaus savybės išplaukia iš su pačiu Vilniumi asocijuojamų reikšmių: asociacija su apskritai didmiesčiu, žinoma, išlieka, tačiau sostinė vertinama kaip ypatingas – dinamiškas, besikeičiantis, globalus, siūlantis įvairių veiklų miestas. Iš citatų matyti, kad šios socialinės vertės jaunam žmogui imponuoja ir kad jis su jomis tapatinasi, kartu priskirdamas Vilniui jaunimo atributus. Tą ypač ryškiai rodo Vilniui ir vilnietišškai kalbančiam žmogui priskiriamos savybės „šiuolaikiškas“ ir „jaunatviškas“ (dominavusios kortelių eksperimente), taip pat – „internacionalus“, „kosmopolitiškas“, „pažangus“, plg.:

- (12) V03: vilnietis visų pirma aišku yra miestietis jis yra jaunatviškas bei šiuolaikiškas nes na kadangi Vilnius yra Lietuvos sostinė tai visos technologijos visi visos naujovės aišku pirma pirmiausia atsiranda Vilniuje. (II_MOKSLEIVIŲ DISKUSIJOS, ALYTUS)
- (13) V06: vis tiek yra Vilnius yra didelis miestas ir yra autoritetas ir galbūt žmonės na ta prasme jis yra kosmopolitiškas ir taip toliau todėl atrodo kad viskas yra labiau pažengę į priekį. (II_MOKSLEIVIŲ DISKUSIJOS, ŠIAULIAI)
- (14) V04: pasirinkau xxx stereotipiškai turbūt nes visi kaip ir sakė kad so yra sostinė tai miestas yra modernesnis ir žmonės taip pat. (II_MOKSLEIVIŲ DISKUSIJOS, ALYTUS)
- (15) V01: visi ar anksčiau ar vėliau taip važiuosim į tą Vilnių ta prasme vis tiek Vilnius yra sostinė. (II_MOKSLEIVIŲ DISKUSIJOS, UTENA)

Lietuvos moksleivių komentaruose pateikti predikatai įrodo, kad jaunimui miestas, jaunystė ir šiuolaikiškumas yra integralios Vilniaus ir vilniečio savybės (plg. identiškas lietuvių antropologų išvadas apie jaunimui kylančias miesto asociacijas su kosmopolitiškumu, ekonomine ir kultūrine pažanga, Venskienė 2008: 93). Panašu, kad didmiesčio socialinė reikšmė kaip jaunatviško ir dinamiško centro veikiausiai yra universali (plg. kitų metakalbinių kalbos sampratų tyrimų rezultatus, Kristiansen 2004: 173–174).

Šiame tyrime teoretizuojamiems vertybių prieskyros ir kalbos kitimo klausimams svarbu, kad greta jaunimui patrauklių jaunatviškumo atributų, moksleivių ir pačių vilniečių metalingvistiniuose Vilniaus kalbos vartotojų vertinimuose įtraukiamos tokios statuso savybės kaip „sėkmingas“, „pasiturintis“, „apsišvietęs“, „išsilavinęs“, nurodančios į su sostine siejamą geros ateities perspektyvą (tai gali būti universalus polinkis, plg. danų kalbos bendruomenės tyrimuose pastebėtą aukšto sostinės statuso ir klestinčio kopenhagiečio stereotipą, Svenstrup and Thøgersen 2009: 203–207), plg.:

- (16) M01: Tai aš irgi eee pirmu punktu padėjau miestietis dėl to kad iš Vilniaus ir tada jaunatviškas išsilavinęs ir tiesiog pasirodė kad pasitikintis savim tai galbūt kad na pavyzdžiui yra tokių eee vilniečių kurie labai pasitiki savim eee vien dėl to kad jie iš Vilniaus nu tai aš iš sostinės aš šiaip iš miesto. (II_MOKSLEIVIŲ DISKUSIJOS, ALYTUS)
- (17) [...] išsilavinęs šiek tiek daugiau uždirbantis gal daugiau matęs pasaulio vat taip aš taip aš įsivaizduočiau reiškia. (34 m. fizikas, dėstytojas; I_VILNIEČIŲ INTERVIU)
- (18) M01: Aš tai pagrindiniai kuriuos turiu tai yra vadovaujantis pasiturintis miestietis ta prasme vien jau tai kad yra Vilnius aš kaip asociacija su sostine man atrodo kad ten visi gyvena geriau šiek tiek ne dėl to kad ten viskas brangiau. (II_MOKSLEIVIŲ DISKUSIJOS, ŠIAULIAI)
- (19) Tai Vilnius jįsai tą turi to sostinės komponentą jįsai turi nepriklausomai nuo to kad ten oro uostas ten skraidina ar neskraidina vis tiek tą tarptautinį gyvenimą jįsai turi eee daug ilgą laiką gyvuojančių švietimo ten kultūros įstaigų kur vėlgi nu reikalauja tam tikro aaa su tam tikru intelektu reiškia ir išsilavinimu žmonių tai vėlgi tą. Tas sandas jįsai yra tam Vilniuj ir ir ir jįsai suformuoja tą tą veidą žinai. (40 m. socialinės rūpybos projektų vadovas; I_VILNIEČIŲ INTERVIU)
- (20) V01: Tai plačių pažiūrų tai vis tiek atrodo nu jei iš sostinės tai čia gal žmogus labiau apsišvietęs atrodo ir panašiai galbūt. (II_MOKSLEIVIŲ DISKUSIJOS, ALYTUS)

Ne kitaip, o tik kaip argumentą, patvirtinantį vilniečiui perceptyviai priskiriamą aukštą statusą, galima vertinti savybės „pasitikintis savimi“ prieskyras (plg. dar (10), (16). Kai kuriuose komentaruose ši savybė kontekstualizuojama neigiamai kaip viršenybės demonstravimas, plg.:

- (21) V03: Kadangi iš sostinės jie kaip ir jaučia valdžią gal prieš kitus miestus. (II_MOKSLEIVIŲ DISKUSIJOS, UTENA)
- (22) V02: [...] man atrodo kad tar tarp vilniečių didesnis procentas pasikėlusių žmonių nei tarp kauniečių. (II_MOKSLEIVIŲ DISKUSIJOS, KAUNAS)
- (23) M03: apie jaunimą būtent iš Vilniaus kad jie nu tokie labai kietais save įsivaizduoja esančiais dažnai man taip tenka susidurti kad jie įsivaizduoja kad nu nežinau kad jie tokie labai dar dažnai jie šneka eee angliškus žodžius išsivertę nu tipo vos ne mes iš sostinės ir mes esam daugiau visko žinom daugiau eee esam pažengę ir žodžiu mes visko daugiau žinom.
- M02: prie valdžios labiau tokie.
- M03: jo tas toksai pareina kartais irgi motyvas kad jiems taip yra.
- M01: jo mes iš sostinės. (II_MOKSLEIVIŲ DISKUSIJOS, KLAIPĖDA)

Užuominos į Vilniaus statuso suteikiamą autoritetą ir aroganciją galėtų būti vertinamos kaip tam tikros konkurencijos apraiška (plg. panašius metalingvistinių komentarų apie Danijos sostinės kalbą tyrimų rezultatus Svenstrup and Thøgersen 2009: 202), kuri ne sumenkina, o dar

akivaizdžiau įtvirtina tą statusą (įdomu, kad šios ir kitokių konkurencijos apraiškų daugiausia fiksuota diskusijoje su Kauno moksleiviais).

Ne vienur šiame straipsnyje pabrėžiama, kad kalbos socialinė vertė randasi ne iš jos pačios vidinių savybių, o tada, kai kalbėtojo ar kalbos vartosenos erdvės (šiuo atveju, vilniečių ir Vilniaus) atributai asociatyviai *perkeliami* kalbai. Šiame tyrime užfiksuotas, sakyčiau, ganėtinai retas komentaras, gerai iliustruojantis kognityvinį socialinės reikšmės priskyrimo kalbai procesą, plg.:

(24) M03: aš pasirinkau sėkmingas miestietis ir įdomus. Sėkmingas tai aš ma nes manau kad ta tokio kalba jinai suteikia tokią tokį s nu tokį tokią sėkmę kad atrodo jis taip gražiai šneka ir jam viskas yra labai gerai ir labai gerai sekasi. (II_MOKSLEIVIŲ DISKUSIJOS, UTENA)

Turint galvoje kalbėtojų kuriamų ir įtvirtinamų socialinių reikšmių svarbą kalbos variantų pasirinkimams ir – atitinkamai – kalbos kitimui, tai, kad Vilniaus miestas suvokiamas kaip turintis „sostinės komponentą“ (plg. 19), t. y. pasižymintis jaunimui patraukliomis savybėmis, esantis migracijos traukos vieta su sėkmingos ateities perspektyva, laikytina svarbiu veiksniumi standartinės kalbos raidai.

4.3. Lingvistinio turinio reikšmė geriausios kalbos idėjai

Kalbos metalingvistinių sampratų tyrimuose metodiškai labai svarbu nesutapatinti geriausios kalbos kaip *ideologijos, idėjos kalbos vartotojo galvoje, abstrakčių normų rinkinio su konkrečia, gyvai vartojama kalbos atmaina* (Svenstrup and Thøgersen 2009: 190). Iš tiesų mes negalime žinoti, kokį kalbinį turinį mūsų informantai turi galvoje, kai jie metakalbiškai apibūdina kurių nors vartotojų kurioje nors erdvėje vartojamą kalbą kaip geriausią.

Metodų, kaip tą patikrinti, be abejo, esama. Pavyzdžiui, mums interviu davusiems vilniečiams pokalbio pabaigoje buvo užduotas kontrolinis klausimas, kuria kalba jie kalbėję su tyrėju. Pateikti atsakymai (dažniausias – „bendrine“) leidžia imtis tolesnių interpretacijų. Šiame straipsnyje norėtusi pristatyti dar vienos tokio tipo kontrolinės užduoties rezultatus, kurie įtikinamai parodo, kad – iš esmės nepriklausomai nuo tyrimo metodo – *geriausios lietuvių kalbos* atmainos metalingvistiniai vertinimai yra stipriai susieti su Vilniumi. Šios užduoties metodas perimtas iš danų tyrimų, plg. Kristiansen 2009; straipsnyje ji koduojama III_PRIESKYRA IR LOKALIZAVIMAS.

Moksleiviai buvo paprašyti išklaudyti 12 kalbėtojų kalbos ištraukų, vadinamųjų stimulų, reprezentuojančių bendrinę kalbą (Bk), Vilniaus kalbą (Vln) ir savo regiono pagrindinio miesto

tarmę. Klausydami jie turėjo įvertinti, kiek girdima kalba panaši į bendrinę kalbą, ir lokalizuoti kalbėtoją kaip kilusį arba iš to regiono miesto, arba iš Vilniaus, arba įrašyti savo kilmės variantą. Iš viso atlikti du vienodi tyrimai, tik viename naudoti *moksleivių*, kitame – *suaugusiųjų* kalbos įrašai (daugiau apie metodą žr. 3.2.5. sk.).

Kai informantai klausėsi *jaunimo* kalbos įrašų, Bk balsus jie buvo linkę asocijuoti su Vilniumi, Vln – su apskritai didžiaisiais Lietuvos miestais (be Vilniaus, ypač su Kaunu, rečiau – Klaipėda ar Šiauliais), o regioninės kalbos stimulus, parengtus artimiausio vertintojams regiono centro tarmės pagrindu, – su savo regiono miestu (III_PRIESKYRA IR LOKALIZAVIMAS; žr. 2 lentelę). Spėjamas įrašų panašumas į bendrinę kalbą sietas su spėjama kalbėtojų kilme – kuo labiau stimulus asocijuotas su Vilniumi, tuo labiau vertintojai buvo įsitikinę, kad įrašo reprezentuojamas kalbėjimo būdas yra artimas bendrinei kalbai. Kiti šito paties eksperimento atsakymai parodė, kad su Vilniumi labiausiai asocijuoti kalbėtojai buvo įvertinti kaip aukščiausio statuso ir kompetencijos asmenys, su didmiesčiu apskritai sieti kalbėtojai – kaip ne mažiau įdomūs, malonūs ir kieti žmonės, o spėjamai iš regioninio miesto kilę kalbėtojai – kaip turintys mažiausia vertingų asmens savybių.

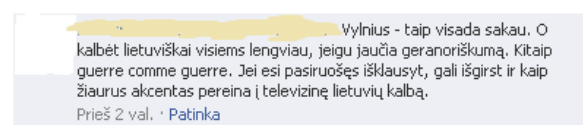
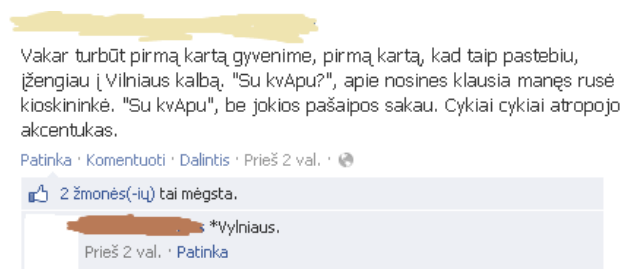
JAUNIMO STIMULAI									
Kalbėtojų prieskyra Vilniui	BkM (1)	BkM (7)	BkV (4)	VlnM(11)	BkV (10)	VlnV (2)	VlnV (8)	VlnM (5)	Regiono tarmė
	75	67	65	62	58	56	52	51	21
Stimulų panašumas į bendrinę kalbą	BkM (1)	BkM (7)	BkV (4)	VlnM(11)	VlnM (5)	VlnV (2)	BkV (10)	VlnV(8)	Regiono tarmė
	2.0	2.0	2.3	2,5	2.6	2.8	2.9	3.0	4,3
SUAUGUSIŲJŲ STIMULAI									
Kalbėtojų prieskyra Vilniui	BkM (7)	BkV (10)	VlnM(11)	VlnV (2)	VlnM (5)	BkV (4)	BkM (1)	VlnV (8)	Regiono tarmė
	68	64	63	60	57	51	50	47	37
Stimulų panašumas į bendrinę kalbą	BkM (7)	VlnV (2)	VlnM(11)	VlnM(5)	BkV(10)	BkM(1)	BkV(4)	VlnV (8)	Regiono tarmė
	2.1	2.3	2.4	2.6	2.7	3.0	3.5	3.6	3.6

2 lentelė. Stimulų vertinimai pagal tai, ar kalbėtojas kilęs iš Vilniaus (*skaičiai nurodo vertintojų procentą*) ir panašumą į bendrinę kalbą (*skaičiai nurodo vertinimų vidurkį skalėje nuo 1 iki 7; žemesnis balas reiškia didesnę panašumą į bendrinę kalbą*) (Koduose Bk = bendrinė kalba, Vln = Vilniaus kalba, V/M žymi kalbėtojo lytį, (x) = stimulo eilės nr.) (III_PRIESKYRA IR LOKALIZAVIMAS)

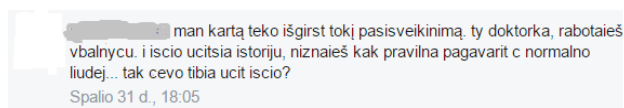
Kitokie rezultatai gauti antrajame tyrime, kurio stimulai buvo parengti iš *suaugusiųjų* kalbos įrašų. Besiskiriantys suaugusiųjų tarties variantai moksleiviams nepasirodė reikšmingai socialiai žymėti, norminė tartis neatkreipė jų dėmesio taip, kaip bendrine tartimi kalbantys jauni balsai. Šiame tyrime nebuvo ryškios vienos kurios atmainos asociacijos su Vilniumi ir su bendrine kalba – tiek kai kurie Bk, tiek kai kurie Vln ir net regiono balsai vertinti kaip galimai kilę iš Vilniaus ir artimi bendrinei kalbai (diduma regioninių stimulų priskirti didiesiems miestams Kaunui, Panevėžiui, Klaipėdai, Šiauliams) (III_PRIESKYRA IR LOKALIZAVIMAS). Šiame tyrime *visomis atmainomis* kalbančių kalbėtojų asmens savybių vertinimai buvo panašūs (palyginti nedaug prasčiau įvertinti kalbantieji regionine atmaina).

Tokie bendrinės, vilnietiškos ir tarmiškai žymėtos tarties lokalizavimo ir kategorizavimo rezultatai veda prie išvados, kad lietuvių kalbos atmainų vertinimas priklauso ne nuo konkrečių kalbinių tos *kalbos požymių*, o nuo mentalinio tos atmainos kalbėtojo susiejimo su Vilniumi. Būtent įsitikinimas, kad kalbėtojas yra iš Vilniaus, paveikia kalbos atmainos vertinimą – tokia kalba vienareikšmiškai klasifikuojama kaip pati geriausia – standartinė – kalba ir tokiam kalbėtojui priskiriamos aukščiausios socialinės asmens savybės.

Ką tik išsakytą mintį, kad lietuvių kalbos atmainų prestižas mūsų bendruomenėje matuojamas, be kita ko, pagal mentalinį atstumą nuo Vilniaus ir Vilniuje vartojamos kalbos vaizdinio ir kad tam iš esmės *neturi įtakos* konkretūs kalbos bruožai (išskyrus netarmiškumo reikalavimą), patvirtina ir faktas, kad Vilniaus kalba apipinta ganėtinai ryškių neigiamų stereotipų. Visoje šiam tyrimui naudotoje metakalbinio diskurso medžiagoje sistemingai buvo kartojami trys „faktai“: 1) vilniečių kalba esanti žargoniškas darinys, lenkiškų ir rusiškų (kartais – dar anglišku) žodžių mišinys, 2) vilniečiai ilginantys balses ir 3) vilniečiai nemokantys kirčiuoti (trečiasis stereotipas kiek retesnis ir labiau būdingas patiems vilniečiams). Šiame straipsnyje nesinori užimti daugiau skaitytojų laiko išsamia Vilniaus kalbos stereotipų analize, tačiau galima žvilgtelti į du feisbuke fiksuotus spontaniškus, tyrėjų neprovokuotus ir todėl itin simptomiškus dialogus (žr. 3 iliustraciją):

[...]

3 iliustracija. Stereotipinių Vilniaus kalbos ypatybių diskursai Feisbuke, 2014 (dalyvių vardai ir kreipiniai užtušuoti kiekvieno skirtinga spalva)

Tokių vaizdinių šaltinis neabejotinai yra instituciškai palaikoma standartinės lietuvių kalbos ideologija, pagal kurią norminiuose vadovėliuose aprašyta kalba yra atspirties taškas bet kokiais kitais kalbos atmainai ar stiliui vertinti. Lietuviškojo preskriptyvizmo tradicijoje įsitvirtinusios antiurbanistinės idėjos – kaip teigiama, sovietmečio pasekmė (Donskis 1997: 3–23) – Vilniaus kalbos ydingumo idėją per švietimo sistemą skleidžia jau keli dešimtmečiai, o kaip pagrindinės Vilniaus kalbos ydos pateikiamos būtent minimosios ypatybės, ypač stigmatizuojamas balsių ilginimas.

Literatūroje teigiama, kad jei kalbos atmaina turi statusą savo bendruomenėje, jos bruožai priimami kaip neįdomūs ir lingvistinės ypatybės nefiksuojašios kaip nukrypstančios ar išsiskiriančios (Preston 2004: 80–81). Vis dėlto sąmoningą refleksiją, arba dėmesį formai, o ne turiniui, gali paskatinti būtent smarkus institucinis kalbos reguliavimas: išorinis postūmis formuoja „taisyklingumo idėją“ ir lemia didumą refleksijos atvejų (Preston 2004: 78–81).

Mūsų tyrimui svarbu tai, kad informantams draudžiami ir jų pačių kartojami stereotipiniai Vilniaus kalbos „faktai“ netrukdo jiems tapatinti Vilniaus kalbos su standartine lietuvių kalbos atmaina.

Aptarinėdami socialines Vilniaus kalbos reikšmes informantai arba ignoruoja aptariamuosius kalbos požymius, arba pamažina jų kiekį („yra šiek tiek, bet...“, „gal kartais“), priskiria jas tik tam tikroms kalbėtojų grupėms (nelietuviams, jaunimui), arba teigia, kad tai visiškai netrukdo komunikuoti ir apskritai reikią į kalbos taisykles žiūrėti liberaliau. Geriausiu atveju, daroma išlyga dėl stiliaus – kad Vilniaus kalba būtų geriausia, tereikia nekalbėti neformaliojo stiliumi, kitakalbių intarpų gausia kalba (pastebėtina, kad tarp informantų miestiečių slengas ir kitų, pavyzdžiui, anglų, kalbų intarpai yra dažna asociacija pagalvojus apie įprastinę kasdienę kalbą, plg. Mattfolk 2005). Mūsų tyrimo informantai vilniečiai praktiškai be išimties, interviu pabaigoje paklausti apie tai, kurią kalbos atmainą jie vartoję kalbėdami su tyrėju, atsakydavo, kad bendrinę, „normalią“ kalbą. Kad santykis su bendrine kalba gali būti veikiau ideologinis (*kažkas gera*) nei konkretus (*konkrečios ypatybės*) ir kad esama polinkio geriausią kalbą sieti su netarmiškumu ir stilistiniu nežymėtumu, rodo ir kitų bendruomenių tyrimai (plg. panašų moksleivių grupių nuostatų tyrimą Svenstrup and Thøgersen 2009). Vadinasi, vilnietiškos kalbos fonetikos ir kirčiavimo ypatybės geriausios kalbos vaizdiniui iš tiesų nedaro įtakos.

6. Apibendrinimas ir išvados

Straipsnyje aptarta, kokiomis kategorijomis ir kriterijais apibrėždami geriausią kalbą operuoja patys kalbėtojai. Daryta prielaida, kad metalingvistiniai „geriausios lietuvių kalbos“ vaizdiniai bus metoniminiu santykiu susiję su „geriausiu Lietuvos didmiesčiu“. Gausi ir metodiškai įvairi tyrimo empirinė medžiaga leido išryškinti sistemingai atsikartojančias kalbėtojų nuostatas – kalbėtojams ar pačiai kalbos atmainai priskiriamas savybes, kurias informantai rinkosi reguliariau už kitas. Dėl vaizdinių stereotipiškumo jas galima apibendrinti kaip lietuvių kalbos bendruomenės geriausios kalbos ideologiją.

Tyrimas parodė, kad geriausios lietuvių kalbos idėją neabejotinai veikia asociacija su Vilniumi. Per ją „didmiesčio/miestiečių“ ir „sostinės“ kalba įgauna prestižinių socialinių reikšmių ir aukščiausią poziciją lietuvių kalbos atmainų hierarchijoje. Iš lokalizavimo didmiestyje išvedami metalingvistiniai šios kalbos predikatai *netarmiška*, *gramatiška*, *taisyklinga*, *išsilavinusio žmogaus kalba*. Kad miesto dydis koreliuoja su kalbos patrauklumu, patvirtino reitingavimo tyrimų rezultatai, išryškinantys miesto dydį esant tiesiogiai proporcingą kalbos atmainos pozicijai sąrašė.

Greta miesto dydžio, „geriausios lietuvių kalbos“ sąsają su Vilniumi papildo Vilniaus kaip urbanistinio valstybės centro statusas. Iš jo išplaukia kalbos ir kalbėtojų asociacijos su jaunam žmogui imponuojančiais dinamizmo atributais „šiuolaikiškas“, „jaunatviškas“, „internacionalus“, „kosmopolitiškas“, „pažangus“, taip pat su statuso savybėmis „pasitikintis savimi“, „sėkmingas“, „pasiturintis“, „apsišvietęs“, „išsilavinęs“. Palyginus su kitur atliktais tyrimais galima manyti, kad šios prieskyros sostinės kalbai yra universalios.

Visi tyrimo duomenys rodo, kad tarp Vilniaus ir bendrinės kalbos iš esmės nesusidaro hierarchinis santykis – šios atmainos konceptualizuojamos kaip *integralus* aukščiausio statuso, dinamiško ir kompetentingo kalbėtojo vaizdinys.

Taip pat galima teigti, kad, nepaisant standartizavimo ideologijos skatinamų neigiamų Vilniaus kalbos stereotipų, konkretūs struktūriniai kalbos bruožai iš esmės *neturi įtakos* geriausios kalbos konceptui – vilniečiai ir apskritai lietuvių kalbos bendruomenė Vilniaus kalbos lingvistinį turinį ir prestižą vertina kitaip nei normatyviniai vadovėliai. Greta nuostatų, tapatų mentalinį Vilniaus ir bendrinės kalbos konstrukta patvirtina ir geriausios kalbos idėjos realizacijos per interviu: savo kalbą interviu metu informantai įvardija kaip bendrinę.

Žvelgiant iš normatyvinės kalbos ideologijos pozicijų, tokie tyrimo rezultatai rodo, kad kalbėtojais *sutapatina* du *atskirus* konstruktus. Vis dėlto kalba nėra tik tam tikrų struktūrinių formų ir vienetų rinkinys, kaip elgsena ji nėra „asociali“ ir „nekalta“, todėl neturi būti vertinama nepaisant metalingvistinio kalbos egzistencijos bendruomenėje lygmens, neatsižvelgiant į socialinį skirtingų kalbėjimo būdų ažangažuotumą, socialinius kalbos vartotojų tikslus, jų kuriamas ir perkuriamas socialines reikšmes (plg. Coupland and Jaworski 2004: 15).

Kalba yra esminis kultūros elementas, todėl kalbos charakteristikų tyrimai yra svarbi bendrųjų kultūros studijų dalis. Be abejonės, jie reikšmingi ir teorinei bei taikomajai kalbotyrai, nes atkreipia tyrėjų dėmesį į realiai žmonių vartojamas kategorijas ir konceptus, suteikia žinių apie bendruomenėje galiojančius vaizdinius ir socialines jų pasekmes (Preston 2004: 84–85). Šiame straipsnyje pristatytas tyrimas leidžia prognozuoti, kad lietuvių kalbos bendruomenėje kalba, kuri bus atpažinta ir kategorizuota kaip sostinės Vilniaus kalba, dėl savo socialinio prestižo turi pagrindą būti perimta vartotojų ir plisti.

Literatūra

- Agha, Asif. 2007. *Language and Social Relations*. Cambridge University Press.
- Aliūkaitė, Daiva. 2013. Kalbos variantiškumas paauglių akimis: lyties kintamasis. *Acta linguistica Lithuanica* 69, 219–268.
- Aliūkaitė, Daiva. 2014. Būdingųjų vilniečių tarties bruožų beiškant: 25–35 m. vilniečių balsių trumpinimo polinkiai. *Taikomoji kalbotyra* 6, <http://taikomojikalbolyra.lt/lt/2014/12/budinguju-vilnieciu-tarties-bruožu-beieskant-25-35-metu-vilnieciu-balsiu-trumpinimo-polinkiai-2>.
- Bishop, Hywel, Nikolas Coupland and Peter Garrett. 2005. Conceptual accent evaluation: Thirty years of accent prejudice in the UK. In Tore Kristiansen, Peter Garret and Nikolas Coupland (guest editors). *Acta linguistica hafniensia. Subjective processes in language variation and change* 37, 131–154.
- Blommaert, Jan. 2010. *The sociolinguistics of Globalization*. Cambridge University Press.
- Coulmas, Florian. 2013. *Sociolinguistics: The study of speakers' choices*. Cambridge University Press.
- Coupland, Nikolas and Adam Jaworski. 2004. Sociolinguistic perspectives on metalanguage: Reflexivity, evaluation and ideology. In Adam Jaworski, Nikolas Coupland and Dariusz Galasiński. *Metalanguage. Social and Ideological Perspective*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 15–51.
- Coupland, Nikolas. 2009. Dialects, standards and social change. In Maegaard, Marie, Frans Gregersen, Pia Quist and J. Normann Jørgensen (eds.). *Language attitudes, Standardization and language change: – perspectives on themes raised by Tore Kristiansen on the occasion of his 60th birthday*. Oslo: Novus forlag. 27–49.
- Coupland, Nik and Tore Kristiansen. 2011. SLICE: Critical perspectives on language (de)standardization. In Coupland, Nik and Tore Kristiansen (eds.) *Standard Languages and Language Standards in a Changing Europe*. Oslo: Novus Press. 11–35.
- Čičirkaitė, Ramunė. 2014. Vilnietiško balsių ilginimo socialinė reikšmė. Moksleivių pašąmoningųjų nuostatų tyrimas. *Taikomoji kalbotyra* 6, <http://taikomojikalbolyra.lt/lt/2014/12/vilnietisko-balsiu-ilginimo-socialine-reiksme-moksleiviu-pasamoninguju-nuostatu-tyrimas>.

- Donskis, Leonidas, 1997: *Tarp Karlailio ir Klaipėdos: visuomenės ir kultūros kritikos etiudai*.
Klaipėda: Klaipėdos universitetas.
- Grinaveckienė, Elena ir Vytautas Vitkauskas. 1997. *Lietuvių tarmių tekstai 2: Vilniaus miesto senųjų gyventojų šneka*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Grumadienė, Laima. 1980. Subjektyvusis kalbos vertinimas. *Kalbos kultūra* 39, 91–93.
- Johnson, Sally and Tommaso M. Milani. 2010. *Language ideologies and media discourse: texts, practices, politics*. Continuum.
- Kalinauskaitė, Rūta. 2011. *Jaunimo kalbinės nuostatos konservatyvaus ir vietinio kalbos varianto atžvilgiu Norvegijoje ir Lietuvoje*. Bakalauro darbas, Vilniaus universitetas, Skandinavistikos centras.
- Kristiansen, Tore. 2001. Two standards: One for the media and one for the school. *Language Awareness* 10:1, 9–24.
- Kristiansen, Tore. 2004. Social meaning and norm-ideals for speech in a Danish community. In Adam Jaworski, Nikolas Coupland and Dariusz Galasiński. *Metalanguage. Social and Ideological Perspective*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 167–192.
- Kristiansen, Tore. 2009. The macro-level social meanings of late-modern Danish accents. *Acta Linguistica Hafniensia* 41 (1), 167–192.
- Krupickaitė, Dovilė. 2014. Vilnius – between persistence and socio-spatial change. *Europa Regional* 3/4, 21–31.
- Mattfolk, Leila. 2005. Investigating attitudes to ‘ordinary spoken language’: Reliability and subjective understandings. In Tore Kristiansen, Peter Garret and Nikolas Coupland (guest editors). *Acta linguistica hafniensia. Subjective processes in language variation and change* 37, 171–191.
- Miliūnaitė, Rita. 2005. Visuomenės požiūris į kalbą. Kaip mokykla gali jį keisti? *Gimtoji kalba* 11, 3–9.
- Nyström Höög, Catharina. 2005. What do people actually think? On scale measuring and personal narratives in attitude studies. In Tore Kristiansen, Peter Garret and Nikolas Coupland (guest editors). *Acta linguistica hafniensia. Subjective processes in language variation and change* 37, 193–216.
- Preston, Dennis R. 2004. Folk metalanguage. In Adam Jaworski, Nikolas Coupland and Dariusz Galasiński. *Metalanguage. Social and Ideological Perspective*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 75–101.
- Pupkis, Aldonas. 1999. Ar turime prestižinę tartį? *Gimtoji kalba* 6 (384), 1–7.

- Pupkis, Aldonas. 2005. *Kalbos kultūros studijos*. Vilnius: Gimtasis žodis.
- Pupkis, Aldonas. 2006. Ką parodė Kalbos švaros dienos. *Gimtoji kalba* 6, p. 3–11, 7, p. 3–11.
- Ramonienė, Meilutė. 2013. Tarmės socialinė vertė: Lietuvos miestų jaunimo kalbinės nuostatos. *Taikomoji kalbotyra* 2, <http://taikomojikalbotyra.lt/lt/2013/08/tarmes-socialine-verte-lietuvos-miestu-jaunimo-kalbines-nuostatos>.
- Surašymas 2011 – 2011 m. gyventojų ir būstų surašymas, <http://osp.stat.gov.lt/2011m.-visuotinis-gyventoju-ir-bustu-surasymas>, žr. 2014-12-16.
- Svenstrup, Christoph Hare and Jacob Thøgersen. 2009. On the discursive construction of "rigsdansk", "jysk", "københavnsk" and other varieties among adolescents in western Jutland. In Maegaard, Marie, Frans Gregersen, Pia Quist and J. Normann Jørgensen (eds.). *Language attitudes, Standardization and language change: – perspectives on themes raised by Tore Kristiansen on the occasion of his 60th birthday*. Oslo: Novus forlag. 181-210.
- Thøgersen, Jacob. 2005. The quest for objectivity in the study of subjectivity. Tore Kristiansen, Peter Garret and Nikolas Coupland (guest editors). In *Acta linguistica hafniensia. Subjective processes in language variation and change* 37, 217–241.
- Ubarevičienė, Rūta, Donatas Burneika, Edis Kriaučiūnas. 2010–2011. The sprawl of Vilnius city – establishment and analysis of growing urban region. *Annales Geographicae* 43–44, 96– 107.
- Vaicekauskienė, Loreta ir Daiva Aliūkaitė. 2013. Overt and covert evaluation of language varieties in the Lithuanian speech community. In Tore Kristiansen and Stef Grondelaers (eds.) *Language (De)standardisation in Late Modern Europe: Experimental Studies*. Oslo: Novus. 97–124.
- Vaicekauskienė, Loreta ir Ramunė Čičirkaitė. 2011. „Vilniaus klausimas“ bendrinės lietuvių kalbos sampratoje: metalingvistinių vilniečių komentarų tyrimas. *Darbai ir dienos* 56, 57–76.
- Vaicekauskienė, Loreta ir Erika Sausverde. 2012. Lietuvos tarmių rezervatas: socialiniai ir geografiniai tarmės mobilumo ribojimai tiesioginių tyrimų duomenimis. *Taikomoji kalbotyra* 1, <http://taikomojikalbotyra.lt/lt/2012/12/lietuvos-tarmiu-rezervatas-socialiniai-ir-geografiniai-tarmes-mobilumo-ribojimai-tiesioginiu-tyrimu-duomenimis>.
- Vaicekauskienė, Loreta. (įteikta). Transformations of social values of language and stagnation of language policy in Lithuania. In Andrew Blasko and Diana Janušauskienė (eds.) *Values and Ideologies in Central Eastern Europe*. Washington, D.C.: Council for Research in Values and Philosophy.

Venskienė, Asta. 2008. Lietuvos jaunimo etnografinis-lokalinis tapatumas XXI a.: geografinės apibrėžtys ir kilmė. *Lituanistica* 1, 88–100.

Didmiestis ir sostinė *geriausios lietuvių kalbos* percepcijose

Loreta Vaicekauskienė

Santrauka

Straipsnyje analizuojamas socialinių ir ideologinių veiksnių (miesto, sostinės, oficialiosios bendrinės kalbos ideologijos) poveikis lietuvių kalbos bendruomenėje galiojančiai geriausios kalbos sampratai. Tyrimo pagrindas – įvairiapusišku metodų kompleksu su įvairiomis tikslinėmis informantų grupėmis gauti Vilniaus kalbos ir kalbėtojų metalingvistiniai vertinimai.

Reguliariai pasikartojantys ir stereotipiški kalbos vartotojų vaizdiniai leidžia teigti, kad lietuvių kalbos bendruomenėje geriausios lietuvių idėją neabejotinai veikia asociacija su didžiausiu ir aukščiausio statuso Lietuvos miestu Vilniumi. Per ją „didmiesčio/miestiečių“ ir „sostinės“ kalba įgauna prestižinių socialinių reikšmių ir aukščiausią poziciją lietuvių kalbos atmainų hierarchijoje. Iš lokalizavimo didmiestyje išvedami metalingvistiniai šios kalbos predikatai *netarmiška*, *gramatiška*, *taisyklinga*, *išsilavinusio žmogaus kalba*, o iš Vilniaus kaip urbanistinio valstybės centro statuso išplaukia kalbos ir kalbėtojų asociacijos su jaunam žmogui imponuojančiais dinamizmo atributais „šiuolaikiškas“, „jaunatviškas“, „internacionalus“, „kosmopolitiškas“, „pažangus“, taip pat su statuso savybėmis „pasitikintis savimi“, „sėkmingas“, „pasiturintis“, „apsišvietęs“, „išsilavinęs“. Palyginus su kitur atliktais tyrimais galima manyti, kad šios prieskyros sostinės kalbai yra universalios.

Visi tyrimo duomenys rodo, kad tarp Vilniaus ir bendrinės kalbos iš esmės nesusidaro hierarchinis santykis – šios atmainos konceptualizuojamos kaip *integralus* aukščiausio statuso, dinamiško ir kompetentingo kalbėtojo vaizdinys. Struktūrinės Vilniaus kalbos ypatybės, į kurias orientuota normatyvinė lietuvių kalbos paradigma, iš esmės *neturi įtakos* geriausios kalbos konceptui – vilniečiai ir apskritai lietuvių kalbos bendruomenė Vilniaus kalbos lingvistinį turinį ir prestižą vertina kitaip nei normatyviniai vadovėliai.

Straipsnyje pristatytas tyrimas leidžia prognozuoti, kad lietuvių kalbos bendruomenėje kalba, kuri bus atpažinta ir kategorizuota kaip sostinės Vilniaus kalba, dėl savo socialinio prestižo turi pagrindą būti perimta vartotojų ir plisti.